

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

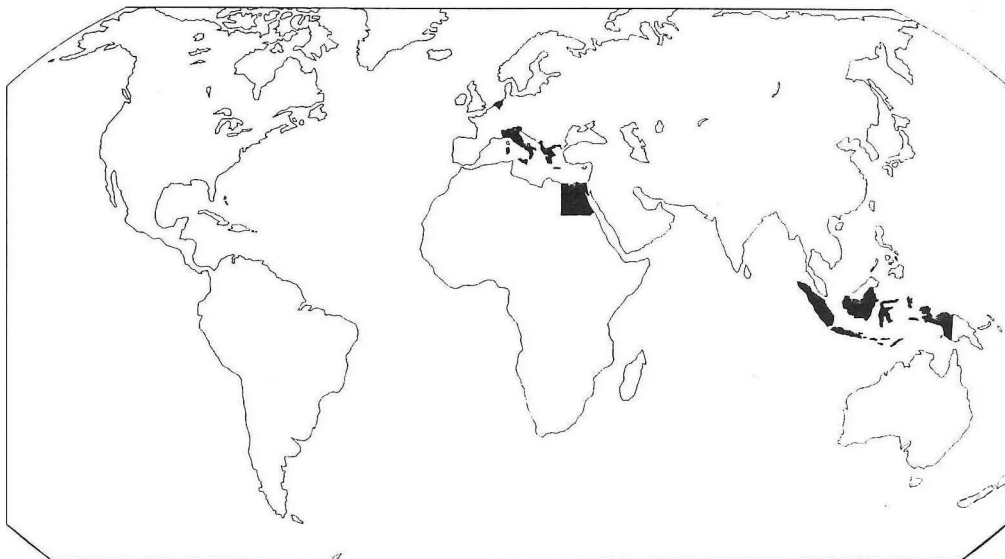
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

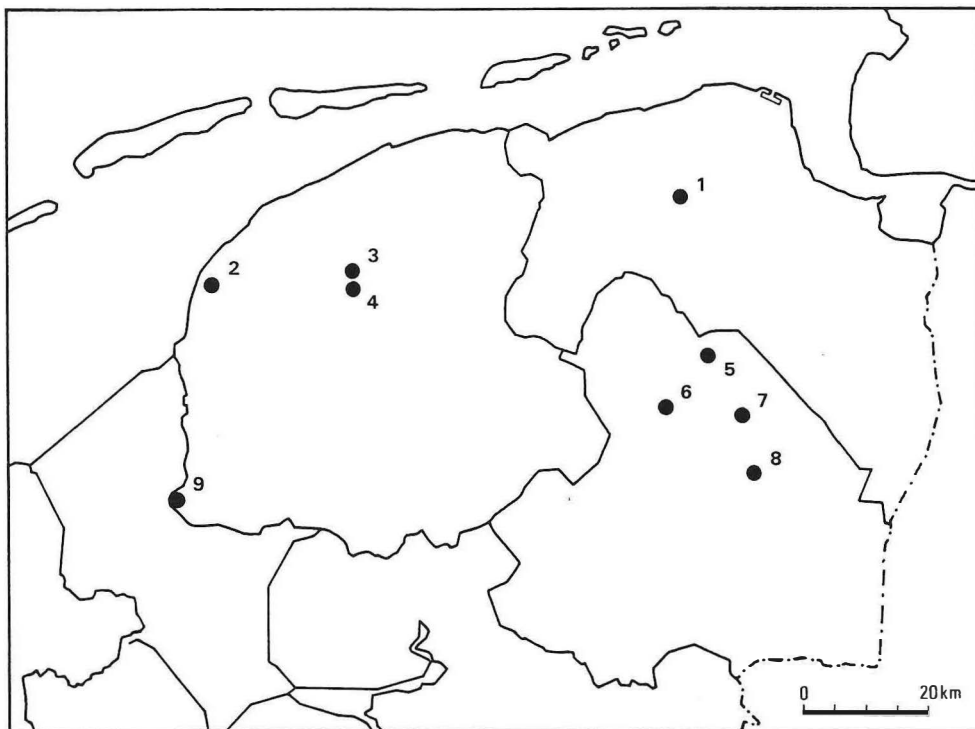
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN ‘The answer is blowing in the wind’: naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDRI & S.J. TUINSTR De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

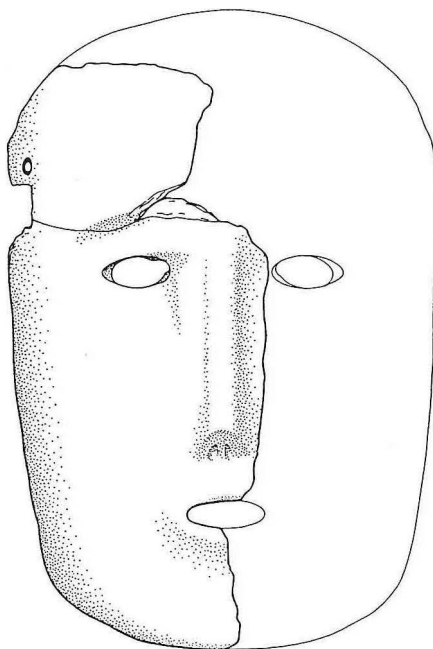
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegoruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

ARCHEOLOGIE EN CULTUURHISTORIE VAN DE ESSEN IN DE PROVINCIE DRENTHE

A. Ufkes

Inleiding

Essen vormen al eeuwen de cultuurhistorische kernen van het Drentse esdorpenlandschap. Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek heeft de laatste decennia steeds duidelijker gemaakt dat de ondergrond van de Drentse essen een grote hoeveelheid informatie bevat over het prehistorische en historische Drenthe. Archeologische vondsten, de bodemopbouw en de paleo-ecologische inhoud van plaggenbodems vormen daarom een belangrijk archief van de Drentse landschapsgeschiedenis.

Daarnaast hebben de Drentse essen ook een grote landschappelijke waarde. Hun uitgestrektheid en openheid wordt door bevolking en toeristen hoog gewaardeerd. De historische dorpen met hun oude boerderijen krijgen door deze openheid bovendien een sterk landschappelijk accent. Op veel plaatsen is ook de karakteristieke historische samenhang tussen essen, dorpen, groenlanden en woeste gronden nog duidelijk in het landschap aanwezig. Deze samenhang is van groot belang voor de identiteit en herkenbaarheid van het Drentse landschap.

Erkenning van bovengenoemde cultuurhistorische en landschappelijke waarden heeft er toe geleid dat de Drentse essen tot voor kort grotendeels behoed zijn voor grote landschappelijke ingrepen. Anders dan in de meeste andere zandgebieden in Nederland is in Drenthe nog een groot aantal waardevolle essen bewaard gebleven, vooral dankzij een zorgvuldig planologisch beleid van de Drentse overheden. De laatste tien jaar lijkt hierin echter een kentering op te treden. In toenemende mate komen de Drentse essen onder druk te staan van ontwikkelingen in de landbouw, volkshuisvesting, infrastructurele werken, bosbouw en toerisme. Steeds vaker worden cultuurhistorisch zeer waardevolle gebieden opgeofferd voor nieuwe functies. Hiermee dreigt de vernietiging van een beeldbepa-

lend, eeuwenoud cultuurlandschap, en tegelijk de vernietiging van een belangrijk aspect van de bewoningsgeschiedenis van Drenthe. Bovendien dekken de essen niet alleen het oorspronkelijke bodemprofiel af, maar ook oude grondsporen. Het bodemarchief blijft zo goed bewaard. Deels wordt dit veroorzaakt doordat het grondwaterpeil iets hoger is dan in de lager gelegen omgeving van de es. De grondwaterspiegel volgt tot op zekere hoogte het reliëf van de bovengrond, en dit is gunstig voor de conservatie van archeologische resten.

Een andere belangrijke factor is het feit dat de bouwvoor veel dikker is dan elders, waar geen sprake van esgronden is. Deze dikke bouwvoor verhindert dat archeologische sporen worden uitgewist door landbouwactiviteiten zoals ploegen, of erosie. Een derde punt is dat de essen vaak op heel gunstige locaties liggen, die ook in een verder verleden al interessant waren voor bewoning. Daarom is de kans groot dat juist onder de esdekken sporen uit de prehistorie aangetroffen kunnen worden. Een voorbeeld hiervan is de opgraving Daalkampen (gem. Borger) in het voorjaar van 1995. Van deze es waren vooraf geen vondsten bekend, toch bleek er bij nader onderzoek een gave bronstijdnederzetting onder de es te liggen (Kooi, deze bundel).

In het kader van het stimuleringsbeleid bodembescherming is door het provinciaal bestuur van Drenthe opdracht gegeven om een methodiek te ontwikkelen om de archeologische, bodemkundige en historisch-geografische waarden van de Drentse essen aan te tonen en te komen met aanbevelingen voor beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening. Dit project is uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen het Staring Centrum te Wageningen en de Vakgroep Archeologie te Groningen¹ onder begeleiding van de Dienst Water en Milieuhygiëne van de provincie Drenthe.

De eerste fase bestond uit het maken van een lijst van historisch bekende essen en het vastleggen van de begrenzing van deze essen op moderne topografische kaarten. Als bronnenmateriaal voor de kartering werd een serie kaarten uit de periode 1820-1900 gebruikt. Wanneer tijdens de kartering bleek dat een es in de loop van de 19e eeuw nog was uitgebreid, dan werd deze uitbreiding tot de es gerekend en ingetekend. Bouwlandontginningen na 1900 zijn tot de jonge heideontginningen gerekend. Deze eskaarten werden geprojecteerd op de meest recente versie van de Topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.

Vervolgens werden de archeologische, historisch-geografische en landschappelijke eigenschappen van de essen geïnterviewd. De essen werden genummerd en voor elke es werd een inventarisatieformulier gemaakt met daarop onder andere de naam van de es, de gemeente, de oppervlakte, een korte bodemkundige typing, historisch verkavelingstype, de gaafheid of aantasting en een korte archeologische typing.

De derde stap bestond uit een landschappelijke, historisch-geografische en archeologische waardering van de Drentse essen. Hierin

werden de volgende criteria onderscheiden: historisch-landschappelijke context, ontginningstype en ouderdom, gaafheid, herkenbaarheid, ruimtelijke samenhang tussen es en esdorp en tussen es en een ander landschapstype, en de archeologische waarde van de es. Deze werden beoordeeld, variërend van zeer goed tot afwezig. Deze criteria werden vervolgens in een tabel geplaatst. Voor de archeologische criteria is expliciet de mogelijkheid gegeven dat het bodemarchief voorsnag aan het oog is onttrokken, zoals is beschreven in de inleiding. Als laatste werd een reeks aanbevelingen voor een gericht beschermingsbeleid geformuleerd.

Resultaten

In totaal konden precies driehonderd essen in Drenthe worden gekarteerd, geïnterviewd en op waarde geschat. Op twintig manuscriptkaarten (schaal 1:25.000) werd de begrenzing, het nummer, het ontginningstype en de aantasting van de essen geprojecteerd. Daarnaast werd een map samengesteld met inventarisatieformulieren, met daarop voor elke es een korte karakteristiek betreffende bodemgesteldheid, landschap, archeologische vondsten en cultuurhistorische waar-

Fig. 1. Voorbeeld van een es.

waarden. Als laatste werd een waarderingstabel samengesteld waarin voor elke es een inschatting is gemaakt voor de afzonderlijke en gezamenlijke waarderingcriteria. Een voorbeeld hiervan is de archeologische waarde van de essen:

	aantal	%
2 of meer vindplaatsen bekend	164	55
1 vindplaats bekend	51	17
geen vindplaatsen bekend	85	28
totaal	300	100

Na de toetsing van de driehonderd Drentse essen met behulp van de genoemde waarderingcriteria konden de essen in vier categorieën worden ingedeeld, en wel:

- a) essen van zeer hoge archeologische, cultuurhistorische en/of landschappelijke waarde;
- b) essen van hoge archeologische, cultuurhistorische en/of landschappelijke waarde;
- c) essen met geringe of onbekende archeologische en cultuurhistorische waarde en/of minder landschappelijke waarde;
- d) verloren gegane essen.

De verdeling over de verschillende categorieën is als volgt:

categorie	aantal	%
a	44	15
b	111	37
c	101	33
d	44	15
totaal	300	100

De resultaten van de inventarisatie en kwaliteitsbepaling van de Drentse essen kunnen worden gebruikt voor de ontwikkeling van beleid op rijks, provinciaal en gemeentelijk niveau zoals landinrichtingsplannen, het Provinciaal Milieubeleidsplan en het Provinciaal Natuurbeleidsplan, gemeentelijke bestemmingsplannen buitengebied en toeristisch-recreatieve projecten. Deze overheden kunnen gebruik maken van bestaande wetten en regelingen waaronder de Wet Bodembescherming, Ontgrondingswet, Landinrichtingswet, Natuurbeschermingswet, Verordening waterhuishouding Drenthe en Monumentenwet. Naast een beleid gericht op

behoud van de aanwezige waarden kan de bestaande situatie in een groot aantal gevallen worden verbeterd. Door het opnieuw aanbrengen van houtwallen en herbebossing van randzones (strubben) kan de oorspronkelijke begrenzing van de essen worden hersteld. Een bijkomend voordeel is dat het optreden van verstuiwing (winderosie) wordt tegengegaan. Het aanbrengen van beplanting op de essen zelf moet worden vermeden. Beplanting in het algemeen en bosbouw in het bijzonder, doet afbreuk aan het open karakter van de essen. Daarbij betekent doorworteling van de ondergrond tevens een versnelde aantasting van de archeologische waarden. Bij planontwikkeling rond de esdorpen zou moeten worden gestreefd naar een aanpak waarbij behoud van het essenlandschap voorop staat. Het gaat daarbij niet alleen om essen in engere zin, maar zeer nadrukkelijk ook om de samenhang tussen de verschillende landschappelijke, cultuurhistorische en archeologische aspecten in het buitengebied als geheel. In voorkomende gevallen is daarvoor nader gedetailleerd onderzoek noodzakelijk.

Summary

Areas of artificial raised arable (essen) in Drenthe are of paedogenetic, historical-geographical and archaeological value. At the instigation of the province of Drenthe a report has been published showing these values and advising on the implementation of government policy in regard to urban and rural planning. 300 essen were mapped, catalogued and their value assessed. The greater part proved to be valuable. Public authorities have possibilities in the form of legislation to protect these essen.

Noot

1. Met dank aan P.B. Kooi.

Literatuur

- Spek, Th. & A. Ufkes, 1995. Archeologie en cultuurhistorie van essen in de provincie Drenthe. Inventarisatie, waardering en aanbeveling ten behoeve van het stimuleringsbeleid bodembeschermingsgebieden. Intern rapport.